

MÜSLÜMANLARIN VE HİRİSTİYANLARIN ORTAK ZİYARETGAHLARINDAN BİRİ OLARAK AYA YORGİ (SAINT GEORGE) MANASTIRI *

Dursun Ali AYKIT **

Özet

Aya Yorgi'ye atfedilen manastır, günümüzde hem Müslümanların hem de Hıristiyanların ortak ziyaret mekanlarından biridir. Bu makalede ilk olarak Aya Yorgi'nin kimliği ve onun tarihsel bir kişilik olup olmadığı tartışıldıktan sonra ona atfedilen Manastırın yapımı ve buna dair anlatılar işlenecektir. Akabinde de Anadolu'ya yerleşen Türklerin, Aya Yorgi manastırını nasıl ve hangi sebeplerle dini bir ziyaretgah olarak benimsemiş olabileceklerine dair bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Aya Yorgi, Ejderha, Manastır, Hızır-İlyas, Cercis.

Saint George Monastery as a Common Visiting Place Between Muslims and Christians

Abstract

The monastery which is attributed to Saint George is a common visiting place between Muslims and Christians. In this article, we will discuss identity of Saint George and whether he is a historical person or not. After that, we will deal with the construction and discovery of the monastery and the narratives that is related to this. Then we will give the information about how and why the Turks who are settled in Anatolia have adopted Saint George Monastery as a religiously visiting place.

Key Words: Saint George, Dragon, Monastery, Khidr-Elıjha, Djirdjis.

---

* Bu makale, 23-24 Kasım 2010 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen *İstanbul 2010 İnanç Turizmi Zirvesi* isimli uluslararası sempozyumda sunulmuş olan tebliğin gözden geçirilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr. Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı.
aykit@yahoo.com

Giriş

Tarih bizlere, insanlığın bazen zorunlu sebeplerle bazen de isteyerek bir takım iletişimlerde bulunduğunu göstermektedir. Bu iletişim esnasında hem bir üstünlük kurma kaygısı hem de karşısındaki ne olduğu hususunda bir merak güdüsü olan toplumlar, 'bir şekilde' karşılıklı etkileşime geçerler. Bu 'etkileşim' esnasında insanlar, tamamen kopyalama yerine kendi toplumsal kodlarına uyan bir takım hususları öne çıkartır/dönüştürür veya onların hali hazırda kendilerinde var olduğu iddiasında bulunurlar. İşte bu araştırmanın konusu olan Aya Yorgi (St. George) kültürü de tarihin farklı dönemlerinden bu güne akan bir kanal olarak önümüzde durmaktadır. Bu makalede, Hıristiyanlık öncesi bir kahramana veya Tanrısal varlığa ait bir takım unsurların, Hıristiyanlık ile beraber Aya Yorgi'ye nasıl atfedildiği ve ardından bunların İslam kültürü içine nasıl aktarılmış olabileceği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bu araştırmanın konusu olan Aya Yorgi manastırı, Büyükada'da (İstanbul) bulunup hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar tarafından ziyaret edilen bir mekandır. Aya Yorgi ve Manastırı hakkında bilgi vermeden önce kısaca manastırın bulunduğu Büyükada'dan bahsetmek yerinde olacaktır.

İstanbul adaları tarihin çeşitli dönemlerinde değişik adlarla anılmıştır. Hıristiyanlığın kabulünden önce Greklerce "Demonisi" veya "Demonisia" (Cin Adaları), Yunanlı filozof Artemidoros tarafından "Pitiusa" (Çamlı ada); Hıristiyanlığın kabulünden sonra buralardaki sayısız manastırlarda yaşayan keşişlerden ötürü Bizanslılarca "Papadonissia" (Keşiş Adaları); Doğu Roma imparatorluğu döneminde hükümdar ailesinden birçok kişinin bu adalara sürgün edilerek manastırlarda hapsedilmesi dolayısıyla "Prince Islands" (Prens Adaları) ve büyük olması nedeniyle 'Prinkipo' gibi birçok isme sahiptir. Bazı kaynaklara göre bu takımadalara yukarıda belirtildiği üzere "Dimonissia" denilirken Büyükada'ya da "Megali Demonissia" (Büyük Cin Adası) ismi verilmektedir. Osmanlı döneminde burası, Ada-i Kebir, Kızılada, Cesiretü'l- Ümera, Bey Adası şeklinde adlandırılmıştır.¹ Bizans tarihlerinde Büyükada başta olmak üzere adalar, bir sürgün yeri olarak kullanılmıştır. Adalar,

¹ Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, I, İstanbul, 1995, s. 18, 141.

Türkler tarafından 1453’de fethedilmiş, ancak adalara Türklerin asıl yerleşmesi Tanzimat ve Meşrutiyet’ten sonra olmuştur.²

Eski Karie köyünün bulunduğu yerde 1930 yılında bir çömlek içinde bulunan altın sikkeler, arkeoloji literatürüne “Büyükkada Hazinesi” olarak geçmiştir. MÖ. V. Yüzyıla ait olan ve Marmara’nın Kizikos (Kapıdağı Yarımadası) bölgesinden gelen bu altınların Büyükkada’ya ne zaman ve ne amaçla gömüldüğü bilinmemekle birlikte yaklaşık 2600 yıl önce insanların burada yaşadığı veya en azından burayı bildikleri söylenebilir.³ Bu bilgi bize, Büyükkada’ya yerleşimlerin, çok eski zamanlardan bu yana devam ettiğini göstermektedir. Böylece adanın tarihine dair kısa bir bilgi verdikten sonra ilk olarak Aya Yorgi’nin tarihsel bir kişilik olup olmadığı, ardından Manastırın yapımı ve buna dair anlatılar ve son bölümde de Anadolu’ya yerleşen Türklerin, Aya Yorgi manastırını nasıl ve hangi saiklerle benimsemiş olabileceklerine dair bilgi verilecektir.

Aya Yorgi veya Saint George (Hagios Georgios)

Aziz Yorgi, hajiografik (azizlerin hayat öyküsünü inceleyen çalışmalar) eserlerde *beyaz atlı, savaşçı* bir *aziz* ve Hıristiyan olduğunu inkar etmediği için öldürülen bir *şehit* olarak tasvir edilir. Bundan dolayı I. Constantine döneminden (306-337) itibaren büyük bir takdise mazhar olmuş ve kültü resmen kabul edilmiştir. Sonraki yüzyıllarda da başta Haçlı orduları olmak üzere Hıristiyan savaşçıların hamisi olarak kabul görmüştür.

Aya Yorgi’nin hayatı ile ilgili bilgiler çok net değildir. Bazı uzmanlar, böyle bir kişinin yaşadığı hususunda şüphelerini ileri sürerken Aya Yorgi ile ilgili anlatıların çoğunun, antik dönemde önem verilen bazı Tanrılarla⁴ ilgili olduğunu ve Hıristiyanlığın yayılmasıyla birlikte bu tasvirlerin, Aya Yorgi’ye atfedilmeye başlandığını ileri sürmektedir. Bunun karşısında bir kısım uzmanlar da Aya Yorgi’nin tarihsel bir kişilik olduğunu dile getirmektedir. Ancak tarihsel bir kişilik olarak kabul edilse

² Orhan Erdenen, *İstanbul Adaları*, İstanbul, 1962, s. 53.

³ Orhan Türker, *Prinkipo’dan Büyükkada’ya*, İstanbul, 2004, s. 9.

⁴ Bazı bölgelerde Aziz Yorgi, bereket ve tarım tanrıçası Demeter’in, bazı bölgelerde de Herkül’ün yerini almış ve önceden bu tanrıların adına inşa edilmiş mabetler, Aziz Yorgi’ye adanmış kiliseler haline getirilir. Yine Mısır Tanrısı Horus, atının üzerinde bir timsahu öldürürken resmedilir. Bkz.: Hippolyte Delehay, *The Legends of the Saints: An Introduction to Hagiography*, (terc. V. M. Crawford), Notre Dame, 1961, s. 172, 212.

dahi onun hayatı ile ilgili birçok noktada tartışma vardır. Örneğin bir grup araştırmacıya göre Aya Yorgi, Kudüs yakınlarındaki Lydda'da doğmuş, İmparator Diocletian zamanında (284-305) yaşamış ve Hıristiyanlığı kabul ettiği için ağır işkencelerle öldürülmüş bir şehittir. Öte yandan bazı araştırmacılara göre de o, Kapadokya'da doğmuş, Diocletian döneminde generalliğe kadar yükselmiş, Hıristiyanlığı kabul edip yaymaya başlaması nedeniyle İzmit'te başı kesilerek öldürülmüştür.⁵ Ölüm tarihi Jülyen takvimine göre 23 Nisan 303 olarak kabul edilmektedir ki bu, Gregoryen takvimindeki 6 Mayıs'a karşılık gelir.⁶

Aziz Yorgi denildiğinde onun tarihsel kişiliğinden daha fazla yapmış olduğu mücadele, şehitliği ve kötülüğü yendiğine dair en önemli sembol olan bir atın üstünde mızrağıyla bir *ejderhayı* öldürdüğü ikonu öne çıkar. Zira günümüzde Batılı anlatımlarda Aziz Yorgi, bir atın üstünde, *mızraklı* ve atının ayakları altında bir *ejderhayı* öldürürken tasvir edilmektedir. Ancak Ortodokslara ait bazı ikonlarda ise Aziz Yorgi, bir ejderhayı değil bir insanı atının ayaklarının altında ezip mızrakla öldürürken resmedilir.⁷ Burada ejderha figürü önemlidir. Nitekim antik dönemlerden bu yana bazen ejderha bazen de yılanın, insanlara kötülük yaptığı ve bu yilandan bir kahraman aracılığıyla kurtuluşunu gerçekleştirmesine dair tema oldukça sık görülür.⁸

⁵ Aziz Yorgi'nin hayatı ile ilgili tartışmalar için bkz: Giles Morgan, *St. George*, Spain, 2006, s. 13-15.

⁶ A. Yaşar Ocak, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültürü", *Bellefen*, LV, 214, Aralık 1991, s. 663-664.

⁷ Morgan, *St. George*, s. 20.

⁸ Ejderha çok önemli eski bir mitik figürdür. Hoult, ejderha'nın (dragon), Grekçe yılan anlamındaki 'drakon' kelimesinden türetildiğini, Latince ise 'draco' yani büyük yılan şeklinde ifade edildiğini belirtir. Ayrıca o, dragon'un 'derkein' fiilinden türeyip 'açıkça görmek' anlamına geldiğini, böylece gelecekle ilgili açık bir görüşü, bilgeliği bilebilme anlamında da kullanıldığını ileri sürer. Eski Babil'de Büyük Tanrıça Tiamat, Tanrı Marduk ile savaşır ve ölür. Bu kültürde Tiamat, genellikle büyük bir yılan veya ejderha şeklinde tasvir edilip genellikle su ile ilintilendirilir. (Janet Hoult, *Dragons: History and Symbolism*, s. 6, Aktaran: Morgan, *St. George*, s. 50). Ayrıca Daniel Kitabı'nda da Danya'lın, pagan tanrısı Bel'i ve burada ibadet edilen ejderhayı, aklını kullanarak nasıl yok ettiği anlatılmaktadır. Bu, Danya'lın Babil'e ait bir tanrıyı yenmesinin sembolü olarak tasvir edilmektedir. (Daniel kitabı, 14:23-30, http://st-takla.org/pub_Deuterocanon/Deuterocanon-Apocrypha_El-Asfar_El-Kanoneya_El-Tanya_7-Daniel.html#Chapter_14, erişim tarihi, 02.11.2010). Yine Çin kültüründe ejderha'nın, çok önemli bir yerinin olduğunu ve kötü talihi yerine enerji, iyi talihi ve refahı sembolize eden bir konumunun olduğunu da buraya eklemek gerekir.

Grek mitolojisinde önemli bir kahraman olan Perseus, anlatılara göre günün birinde Etiyopya krallığına gelir. Burayı kral Cepheus ve kraliçe Cassiepeia yönetmektedir. Cassiepeia'nın çok güzel olması tanrıça Nereids ve deniz tanrısı Poseidon'u kızdırır. Bunun üzerine Poseidon, bu bölgeye bir tufan ve deniz canavarı gönderir. Bu arada Ammon isimli bir kahin, eğer Cepheus, kızı Andromeda'yı bu *deniz canavarına* kurban olarak sunarsa bu felaketten kurtulabileceği yönünde bir kehanette bulunur ve Cepheus, bunu yapmak zorunda kalır. İşte Perseus, bir kayaya bağlı şekilde kurban olarak sunulan kızı görünce 'eğer bu kızla evlenmelerine izin verirlerse, deniz canavarını öldüreceğini' söyler. Bu hususta onay alınca deniz canavarını öldürür.⁹

Yine bir diğer Grek kahramanlarından olan Bellerophon'un¹⁰, Chimaera isimli birden çok hayvanın birleşmesiyle meydana gelen bir canavarı öldürmesinde tasvir edilen hususlar ile Hıristiyanlar'ın Aziz Yorgi'ye atfettikleri olaylar arasında yakın bir ilişkinin olduğu görülebilmektedir. Mitolojideki kanatlı at olan Pegasus'u kullanan Bellerophon, birçok Romalı mozaikte mızrağıyla Chimaera'yı öldürürken resmedilir.

XX. yüzyılın önemli antropolog ve din bilimcisi olan James G. Frazer'ın (1854-1941), *The Golden Bough* (Altın Dal) adlı eserinde ifade ettiği üzere hemen hemen tüm dünya mitolojilerinde birden çok başlı bir yaratık, yılan veya canavarın, eğer kendisine kurban sunulmazsa insanları öldüreceğine dair bir anlatım bulunmaktadır. Bu hikayelerde genelde insanlar, kurban edilir ve sonunda kura kralın veya çok zengin olan birinin kızına çıkar. İşte tam böyle bir kişi kurban edileceği zaman bir kahraman çıkar ve bu kızı ve topluluğu kurtarır. Frazer, bu tür anlatıların basitçe bir uydurma hikaye olarak anlaşılması yerine bunların, su ruhlarına eş olarak sunulan kadın veya kız kurbanlarıyla ilgili olabileceğini ifade eder.¹¹

Aziz Yorgi'yi bir ejderhayı öldürürken resmeden ikonların oluşmasında Constantine'nin, Lydda'da Aziz Yorgi'ye ithaf ettiği bir kilise yaptırmasının da etkili olduğu dile getirilir. Zira bu kilisenin duvarında

⁹ Apollodorus, *The Library*, II, 4, (trc.: J. G. Frazer), (The Loeb Classical Library), New York, 1921, s. 159-161.

¹⁰ <http://www.theoi.com/Heros/Bellerophon.html> (31.08.2010).

¹¹ James George Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, The Floating Press, 2009, s. 348-349.

Constantine'in bir ejderhanın veya yılanın üstünde ve bir elinde haçın bulunduğu bayrağı tutarken resmedilmiş bir kabartması vardır. Böylece Aziz Yorgi kültünün ilk takipçilerinin, bu resim ile Aziz Yorgi'yi birleştirmiş olmaları da muhtemeldir.¹²

Bir ejderhayla yapılan mücadelenin dile getirildiği bu tür tasvirler, Aziz Yorgi'nin hayatı ile ilgili anlatılara sonradan eklenmiştir. Zira önceki anlatımlarda buna dair bir referans yoktur. İşte bu şekilde sonradan ilave edilmiş bir hayat hikayesinin yaygınlaşmasında Dominiken bir rahip olan Jacobus de Voragine'nin 1266'da tamamlayıp çok popüler hale gelen *Legenda Aurea* yani Altın Efsane (Golden Legend) adlı kitabı önemlidir.¹³ Nitekim burada Aziz Yorgi'nin Kapadokyalı ve Roma ordusunda yüksek rütbeli bir subay olduğu belirtilip bir gün Libya'daki Silena şehrine geldiği ve bu bölgede yaşayanların yakındaki gölde bulunan büyük bir ejderhadan korktukları ifade edilir. İnsanlar, bu ejderhayı doyurmak için her gün iki koyun verirlerken zamanla koyunun azalmasıyla beraber bir koyun ve bir de genç bir insanı kurban olarak sunarlar. Sonunda kralın kızı dışında bölgede yaşayan tüm gençler tükenince halk kralın kızının da kurban olarak sunulmasını ister. Bunun üzerine çaresiz kalan kral, kızını gölün kenarına bırakır. Bu esnada oradan geçen Aziz Yorgi, kızın ağladığını görür ve ona 'niçin ağladığını' sorar. Kız durumu anlatırken ejderha gölden çıkagelir. Aziz Yorgi elindeki mızrak ile ejderhayı öldürür. İnsanlar önce korkar, fakat Aziz Yorgi 'korkmayın! Rab beni, sizi bu ejderhanın zulmünden kurtarmak için gönderdi. Sadece Mesih'e inanın ve vaftiz olun. İçinizdeki ejderhayı da öldüreceğim!' der.¹⁴

Batı Kilisesi'nde bu tarihten itibaren yaygınlaşmaya başlayan ejderha-Aziz Yorgi ikonları, Doğu Kilisesi'nde söz konusu değildir. Ayrıca XIII. Yüzyıla kadar da ejderha ile Aziz Yorgi, birlikte anlatılmamaktadır. Voragine'nin eseri sonrası yaygınlaşan bu tasvir, Doğu'ya ancak Haçlı Seferleri ile beraber gelir.¹⁵ Aziz Yorgi'nin hayatıyla ilgili anlatımlara ejderha motifinin eklenmesi, kilise tarihi açısından da önemlidir. Çünkü özellikle ortaçağ Hıristiyan literatüründe ejderha, paganik unsurları be-

¹² Morgan, *St. George*, s. 22.

¹³ Morgan, *St. George*, s. 45.

¹⁴ Jacobus de Voragine, *Golden Legend*, (İngilizceye çeviren: William Caxton), III, J.M.Dent and Co., London, 1900, s. 126-129.

¹⁵ F. W. Hasluck, *Christianity and Islam Under the Sultans I*, Oxford, 1929, s. 321-322.

lırtmaktadır ki böylece Aziz Yorgi'nin paganik dinleri ve inançları ortadan kaldırdığı bu şekilde sembolize edilmiştir.

Bu örneklerde de görüleceği üzere ejderha öldürme gibi bir olgu, antik dönemlerden itibaren vardır. Bu hususta Çığ, ejderha öldürme ile ilgili en eski anlatımların, MÖ. Üçüncü binde Sümerlerde bulunduğunu belirttikten sonra en az üç tür 'ejderha öldürme' söylencesinin var olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan ikisinin kahramanı, Su Tanrısı Enki ile Güney Rüzgarı Tanrısı Ninurta'dır. Üçüncüsü ise Gilgamesh'a aittir.¹⁶ Zira Gilgamesh, Uruk'a gitmek için sedir ağaçlarının bulunduğu ormanı geçmek zorundadır. Bunun için sedir ormanlarının koruyucusu korkunç canavar ejderha Huvava'yı yenmesi gerekir. Gilgamesh, uzun mücadeleden sonra ejderhayı yener ve ülkesine geri döner.¹⁷

Bu açılardan, Aziz Yorgi ve ejderha ikonunun, değişik dönemlerde ve mekanlarda, farklı anlamlar ifade ettiğini söyleyebiliriz. Bu bazen paganik unsurlara karşı bir galibiyet, Mesih'in paganlara üstünlüğünü sembolize ederken, bazen de Hıristiyan dünyasının özellikle bekarlığı ön plana çıkardıkları dönemlerde insanın cinsi isteklerine galip gelmesi anlamını içerebilmektedir. Zira Aziz Yorgi'nin öldürdüğü ejderha ile ilgili ilginç bir ayrıntı da ejderhanın bazen erkek bazen de kadın cinsel organlarına sahip olarak gösterilmesidir. Bu husus, ortaçağ'da kadına ve homoseksüelliğe Hıristiyan dünyasının bakışını göstermesi yönüyle ilginçtir.

Aziz Yorgi ile ilgili bir diğer önemli unsur da onun, tabiat tanrısı ve bereketi sembolize eden 'Green Man' yani Yeşil Adam isimli Hıristiyanlık öncesi bir tanrı veya arketipsel bir figür ile ilişkilendirilmesidir. Yeşil Adam'la ilgili özellikle İngiltere ve Balkanlar dahil birçok ülkede değişik inanç ve gelenekler bulunmaktadır. Onun en önemli özelliklerinden biri, ölümsüzlük ve yeniden doğuşu sembolize etmesidir. Ayrıca bereketi ve ilkbahar'ın gelişinin de onunla bağlantısı olması hasebiyle bu paganik figüre ait festival, 23 Nisan'da kutlanmaktadır.¹⁸

¹⁶ Muazzez İlmiye Çığ, *Tarih Sümer'de Başlar*, Ankara, TTK yayınları, 1998, s. 147, 152, 161.

¹⁷ *The Epic of Gilgamesh*, (çeviren Andrew George), Penguin Books, London, 1999, s. 39-47.

¹⁸ Morgan, *St. George*, s. 73;

<http://paganwiccan.about.com/od/beltanemayday/p/GreenMan.htm> (21.08.2010).

Aziz Yorgi Manastırı ve Kilisesi

Büyükada'nın en yüksek tepesi olan ve güneye bakan 202 metre yüksekliğindeki bir tepenin üzerine kurulmuş olan bu manastır, halk arasında "Kudunas" veya "Çıngıraklı Manastır" diye anılmıştır. Manastırın ilk kuruluşu hakkında kesin bir bilgi yoktur.¹⁹ 1000 yılı aşan bir geçmişe sahip olan bu manastır, tarihte ilk defa 963'de Bizans İmparatoru II. Nicephorus Focas tarafından yaptırılmış ve Aziz Yorgi'ye ithaf edilmiştir.²⁰ Bizans imparatoru Manuel Comnenos'un 1158 tarihli bir fermanında da Prinkipo'daki (Büyükada) bu manastırın adı geçmektedir. 1204 yılında İstanbul'a giren Haçlılar tarafından yağmalanıp ateşe verilen manastır, 1302 yılında da Venedikli korsanların saldırısına uğrayarak tamamen tahrip olmuştur. Rivayete göre manastırın keşişleri, pek çok değerli dini eşya ile birlikte Aziz Yorgi'nin tarihi ikonasını da toprağa gömerek korsanların yağmasından korumaya çalışmışlardır.²¹

İnanışa göre 17. Yüzyılda Osmanlı döneminde Prinkipo'lu bir Rum çoban, rüyasında Aziz Yorgi'yi görür. Aziz Yorgi, ona 'ormanda yürümesini ve bir çıngırak sesi duyduğunda orayı kazmasını' söyler. Çoban, onun söylediği şekilde ormanda çıngırak sesini duyduğu noktayı kazar ve Aziz Yorgi'nin ikonasını yeniden gün yüzüne çıkarır. Kilise tarihçisi Manuel Gedeon, bu olayın padişah IV. Murat (1612-1640) zamanında meydana geldiğini ve mucizenin duyulmasından sonra ikonanın bulunduğu tepeye manastırın yeniden yapıldığını yazmaktadır. Sonraki tarihçiler ise bu olayı yüz yıl kadar daha ileri bir tarihe götürerek manastırın, yaklaşık 1751-1752 arasında yeniden yapılmış olduğunu belirtmektedirler.²²

Başlangıçta manastırın içinde üç küçük çapel bulunmaktaydı. 1894 depreminde büyük zarar gören manastırın yeniden toparlanması uzun zaman almıştır. 1905 yılında yapımına başlanan ve Aziz Yorgi'ye ithaf edilen bugünkü büyük taş kilisenin açılış töreni 10 Eylül 1908'de yapıl-

¹⁹ Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, I, s. 167.

²⁰ Kaynaklarda Aziz Yorgi manastır kilisesinin yapıldığı yüzyıl konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Buna göre Ernest Mamboury, kilisenin VI. Yüzyılda; Orhan Erdenen ve Pars Tuğlacı II. Nicephorus Focas dönemi yani X. Yüzyılda inşa edildiğini belirtir. Jak Deleon, *Büyükada Anıtlar Rehberi*, İstanbul, 2003, s. 60.

²¹ Deleon, *Büyükada Anıtlar Rehberi*, s. 60; Türker, *Prinkipo'dan Büyükada'ya*, s. 58.

²² Erdenen, *İstanbul Adaları*, s. 65; Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, I, s. 168; Türker, *Prinkipo'dan Büyükada'ya*, s. 58.

muştır. Bir yıl sonra da günümüzdeki çan kulesi eklenmiştir. Kilisenin iyi bir demir işçiliği örneği sergileyen demir kapısının, burada derdine şifa bulan Resul Efendi isimli Tebrizli bir Müslüman tarafından yapıldığı dile getirilir.²³ 1986 Ağustos'unda adada çıkan yangında hasar gören kilisenin mücavir alanı, 1989 yılında restore edilmiştir. Manastırın, eskiden ruh ve sinir hastalıklarının iyileştirilmesi için bir şifahane özelliğine sahip olduğu da belirtilir.²⁴

6-7 Eylül 1955 yılındaki olaylardan²⁵ Büyüka'da yaşayan gayri Müslimler de etkilenmişlerdir. Rumlar arasındaki rivayete göre Büyüka'daki Aya Yorgi manastırını yakmak için gece karanlığında tepeye tırmanmaya çalışan gruba ormanda beyaz atı ve elinde mızrağı ile dolaşan adanın koruyucusu Aziz Yorgi görünmüş ve bu kişiler korku içinde kaçtıkları için manastıra bir şey olmamıştır.²⁶

Anadolu'ya Türklerin Yerleşmesi ve Karşılıklı Etkileşim

Anadolu'ya Türklerin yerleşmeye başlamasıyla İslamlaşma ve Türkleşme sürecinde Müslüman Türklerle, Hıristiyan halk arasında karşılıklı bir takım etkileşimler meydana gelir. Zira şehir hayatı Müslümanlarla gayri Müslimleri kültürel ve sosyal açıdan birbirine yaklaştırır. İşte bu bağlamda iki toplum arasında karşılıklı dini tesir ve bu arada evliya yahut aziz kültleri etkileşimleri söz konusudur. Bu ortak kültürlerden Aya Yorgi kültü, İslamiyet'in Arap yarımadasının dışına çıkıp Mısır, Suriye ve Irak bölgelerine yerleşmeye başladığı ilk devirlerden itibaren Müslüman halklar arasında yer bulabilen, İslamlaştırılmış –belki de en eski Hıristiyan kültürlerinden biri olmasıyla önemlidir. Daha ziyade Orta Doğu Müslüman halkları arasında tanınan Aya Yorgi, *Cercis*, *Curcis* veya *Circis Nebi* adıyla bilinir.²⁷ Ayrıca Arap-Hıristiyanlar, Aziz Yorgi'nin, Elijah

²³ Türker, *Prinkipo'dan Büyüka'da'ya*, s. 59.

²⁴ Deleon, *Büyüka'da Anıtlar Rehberi*, s. 66.

²⁵ Atatürk'ün Selanik'teki evinin bombalandığı iddiasıyla İstanbul'da yaşayan öncelikle Rum azınlığa yönelik tahrip ve yağma hareketidir.

²⁶ Türker, *Prinkipo'dan Büyüka'da'ya*, s. 42.

²⁷ Carra De Vaux, "Djirdjis", *The Encyclopaedia of Islam*, II, (New Edition), (ed. B.Lewis ve diğerleri), Leiden, 1965, s. 553; Kasım Kufralı, "Circis", *İslam Ansiklopedisi*, III, (MEB), İstanbul, 1963, s. 195; Ocak, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler...", s. 661-662.

peygamberin bir reenkarnasyonu olduğuna inanmışlar ve Kıpti Kiliselerinde ona genellikle 'Girgis' veya 'Jirjis' diye hitap edilmiştir.²⁸

Müslüman Arap kaynaklarına bakarak Cercis Nebi'yle ilgili menkıbelerinin en azından IX. Yüzyıldan daha önce Müslüman halk inançlarına girdiği söylenebilir. Zira bu hususta ilk bilgiler, IX. Yüzyılda yaşamış tarihçi İbn Kuteybe'den (ö. 889) gelmektedir.²⁹ Bu açıdan Cercis Nebi ile ilgili en geniş anlatımlar, Taberi (ö. 923)³⁰ ve Salebi'nin (ö. 1035)³¹ eserlerinde bulunmaktadır. Tarihçi Mes'udi (ö. 956) de "İsa'dan sonra *fetret döneminde* yaşayanlardan biri de Cercis aleyhisselam idi"³² diyerek onunla ilgili bilgi verir. Bu konu hakkında bilgi veren tarihçilerden biri de Makrizi (ö. 1442) olup diğer yazarların aksine Cercis için *nebi* tanımlamasını kullanmaz. Bu açıdan Makrizi, onun peygamberliği ile ilgili görüşü kabul etmemekte ve hatta Curcis'in, eski Mezopotamya tanrılarından *Tammuz* ile alakalı olabileceğini kaydetmektedir.³³

Kur'an ve sahih hadislerde hakkında bilgi bulunmayan Cercis ile ilgili tarih ve kısas-ı enbiya türü kitaplardaki anlatılar Vehb b. Münebbih'e dayanmaktadır ve özetle şöyledir: Cercis, Filistinli olup Havarilerin sonuncularına yetmişmiş samimi bir Hıristiyan'dır. O dönemlerde Musul ve Suriye'de hüküm süren Dadan (Roma İmparatoru Diocletian olmalı), putperest bir kral olup insanları Apollon'a tapmaya zorlamakta ve bunu kabul etmeyenleri de cezalandırmaktadır. Cercis, kralı, tek tanrıya inanmaya davet eder, fakat kral buna inanmayıp ona türlü işkenceler yaptırır. Rivayete göre bir melek gelip Cercis'e, 'bu işkencelere dayan! Kral seni dört kez öldürecek, ben ise seni üç kez dirilteceğim ve dördüncüde şehitlik mertebesine erdireceğim' der. Kral, onu üç defa öldürür ve o yine dirilir. Bu arada olayları duyan binlerce kişi Cercis'in dinine girer ki bunların arasında kralın karısı da bulunmaktadır. Kral daha fazla sinirlenir ve tüm inananların öldürülmesini emreder. Bunun üzerine Cercis, Tanrı-

²⁸ Morgan, *St. George*, s. 75.

²⁹ İbn Kuteybe, *el-Maarif*, (terc. Hasan Ege), İstanbul, ty., s. 44.

³⁰ Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (terc. Z.K.Ugan-A.Temir), İstanbul, 1965, 2.bs., I, s. 943-964.

³¹ Salebi, *El-Arais Kasasu'l-Enbiya*, Kahire, 1301, s. 327-333.

³² Mes'udi, *Murucu'z-Zehab ve Meadinu'l-Ceohar*, I, (tahk. M.M. Abdülhamid), Kahire, 1964, s. 66.

³³ Makrizi, *Kitabu'l-Mevaziz ve'l-I'tibar bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Asar*, I, Bulak, 1270, s. 152.

ya dua eder ve kendi canının alınmasını ve inanmayanların cezalandırılmasını ister. Ardından da Tanrı, inanmayanları bir afetle helak eder.³⁴

İslami literatürdeki bu anlatımlarda göze çarpan en önemli hususlardan biri, Cercis'in bir veli değil *nebi* olduğu yönündeki tanımlamadır. Onun nebi olarak ifade edilmesinde tarihçi Mes'udi'nin de dikkatleri çektiği üzere İslam inancındaki fetret devri (peygambersiz devre) anlayışı yatıyor olabilir. Zira İslam'a göre Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasında şeriat sahibi bir resul/peygamber gelmediği için Aya Yorgi'nin, Hz. İsa'ya tabi bir nebi olarak İslam geleneğine dahil edilmesi muhtemeldir.³⁵

Aya Yorgi ile *Cercis nebi* arasında kurulan bu bağlantının bir devamını, Anadolu'daki Türkler, Hızır-İlyas kültü çerçevesinde de ilişkilendirirler. İslami kültürde önemli bir yere sahip olan Hızır kültü³⁶, zamanla birçok folklorik unsuru kendi çevresinde toplamıştır. Hıristiyanlık öncesi bir arketipsel figür olarak bahsettiğimiz 'Yeşil Adam' ile Aziz Yorgi arasında kurulan ilişkinin bir benzerini Hızır ile de devam ettirmek mümkündür. En temelde Hızır, Arapça yeşil anlamına gelen bir terimdir. Kur'an'da Kehf suresinde müfessirlerin Hızır diye yorumladıkları bir kişilik söz konusu edilir. Hz. Musa, bu kişiden bilgi almak ve onun yanında bulunmak ister. Ancak bu kişinin yaptığı bir takım fiillerin arkasındaki sırları göremeyip sorgulaması dolayısıyla Hz. Musa, ondan özür dilemek zorunda kalır.³⁷

Gelenekte Hızır'ın ölümsüzlük sıyını bulması, verimliliği ve yeşili sembolize etmesi, gri bir atın üzerinde seyahat edip yolcuları koruması, Kudüs yakınlarındaki Lydda ile ilişkilendirilmesi ve 23 Nisan'da (6 Mayıs) yapılan kutlamaları, bu açılardan bir bağın kurulabileceğine dair ilk işaretlerden sayılabilir.³⁸ Üç defa ölüp dirilmesi sebebiyle İslami literatürde bir ölme-dirilme motifi olarak benimsenen Cercis, ölümsüzlüğü kabul edilen Hızır ve İlyas'la da karıştırılmıştır. Bu nedenle bazı uygulama ve inançlarda, Aziz Yorgi ile Cercis ve Hızır'ın arasında bir bağ kurulmuştur. Musul'da halen Cercis *nebi*'nin ziyaretgahı olarak kabul edi-

³⁴ Günay Tümer, "Cercis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul, 1993, s. 26.

³⁵ Ocak, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler...", s. 667-668.

³⁶ Hızır kültürünün kökeni ile ilgili farklı yaklaşımlar vardır. Bunlar arasında a) Gilgamiş Destanı, b) İskender Efsanesi, c) Yahudilik, d) Grek mitolojisi gibi başlıklar öne çıkmıştır.

Bu konuda geniş bilgi için bkz: İlyas Çelebi, "Hızır", *DİA*, XVII, İstanbul, 1998, s. 408.

³⁷ Kehf, 62-82.

³⁸ Morgan, *St. George*, s. 75; Hasluck, *Christianity and Islam*, I, s. 320-323.

len bir yer vardır. Beytullahim ve Hebron arasında Hudr (Hızır) adlı köy, Yahudi ve Müslümanlar tarafından Hz. Harun'un oğlu Finehas veya İlyas, Hıristiyanlarca da Aziz Yorgi ile ilişkilendirilir. Müslümanların meskun olduğu bu köyün ortasında Aziz Yorgi'ye atfedilen bir rahibeler manastır-ı da bulunmaktadır. Buranın dışında Kudüs'te Jaffa Geçidi yakınında bir ziyaretgah ile Lydda'da (Kudüs), çok meşhur olan Aziz Yorgi kilisesi bulunmaktadır.³⁹ Bu bağlamda Semavi Eyice'nin Hızır-İlyas kültü ve Aziz Yorgi arasında kurduğu bağ, dikkat çekicidir:

Hızır-İlyas'ın, Hıristiyan Aya Yorgi'nin İslamlaşmış şekli olduğu malumdur. Muhakkak ki Hızır veya Hızır-İlyas'ın esası olan Yorgi de Hıristiyanlığın çıkmasından çok önceleri Anadolu halkı (Hititler) arasında saygı duyulan bir kahramandır... Hıristiyanlık, sonraları bilhassa orta ve kuzey Anadolu bölgelerinde Aziz Yorgi adını vererek bu çok eski tanrılaştırmış kahramanı devam ettirmiştir.⁴⁰

Müslüman Türklerin Aya Yorgi kültü ile ilgilerine gelince Aziz'in ölüm tarihi, 23 Nisan 303 olarak benimsenip Hıristiyanlarca kutlanmıştır. Dikkat edilirse bu tarih, Türklerde *Hıdrellez* yani *Hızır-İlyas* kültürünün kutlanma tarihi ile aynıdır. İşte Müslüman Türkler, Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Anadolu'ya yaklaşık olarak XI. Yüzyılda geldiklerinde Aya Yorgi'yi Cercis Nebi olarak tanıyıp bölgedeki öteki Müslüman halklar gibi benimsemiş olmalıdır. Bununla beraber özellikle Anadolu Türkleri, belirtilen sebepler ve pratik hayata dayalı zaruretler neticesinde onu, Hızır-İlyas ile özdeşleştirmiş olmalıydır. Özellikle Anadolu'daki mevsim değişiklikleri ve buna bağlı iktisadi ve sosyal faaliyetler, bir yerde bunu mecburi kılmış olabilir. Sonuçta iki kült iç içe girer ve belirtilen tarihte hem yerli Hıristiyanlar arasında hem Müslüman Türkler arasında kutlanmaya başlanır.⁴¹

İşte bu özdeşleştirmenin tipik bir tezahürü olarak Anadolu, Bal-kanlar ve Kırım çevresinde Aya Yorgi'ye ait makamlar, kilise ve manastırlar, *Hızır-İlyas'*a maledilir. Zira İbn Batuta, Piri Reis ve Evliya Çelebi gibi müellifler buraların Hızır-İlyas makamı olduğunu zikretmekle bera-

³⁹ Tümer, "Circis", s. 26.

⁴⁰ Semavi Eyice, "Çorum'un Mecidözü'nde Aşık Paşa- Oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi", *Türkiyat Mecmuası*, XV, 1969, s. 226-227.

⁴¹ Ocak, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler...", s. 669; Süleyman Uludağ, "Hızır", *DİA*, XVII, İstanbul, 1998, s. 411.

ber eskiden bu mekanlarda, kilise ve manastırların bulunduğunu da ifade etmişlerdir.⁴²

Yukarıda aktarılanlara ek olarak Aya Yorgi, Türklere hiç yabancı olmayan sıfatlara sahip olması nedeniyle sadece Hızır-İlyas'la özdeşleştirilmekle kalmayıp özellikle XII. Yüzyılda Babai; XIV. Yüzyılda Rum Abdalları ve XV. Yüzyılda Bektaşî dervişleri gibi heterodoks dervişler de Anadolu ve Rumeli fetihleri sırasında şuurulu ve sistemli bir İslamiyet propagandası aracı olarak Aya Yorgi'nin belirtilen özelliklerinden bol bol faydalanıp onu kendi *atlı-savaşçı* şeyhleriyle de özdeşleştirirler. Amasya ve Mecidözü bölgesinde Baba İlyas-ı Horasani, Balkanlar'da Dobruca'da Sarı Saltık, Tesalya'da Torbalı Sultan, Cafer Baba ve Mustafa Baba gibi şahsiyetler bu bağlamda belirtilebilir.⁴³

Tarih içindeki bu tür özdeşleştirmeler, toplumsal açıdan çok yadırganacak bir durum değildir. Bu hususta Anadolu, karşılıklı etkileşim, birlikte yaşama ve dini hoşgörü bakımından eşsiz örnekler sunmaktadır. Zira Müslümanlar, Aya Yorgi manastırını ziyaret edip onun aracılığıyla bir takım isteklerde buldukları gibi Hıristiyanlar da Müslümanlara ait bazı dini mekanları ziyaret edip onlar aracılığıyla taleplerini iletmektedirler. Bu yerlerden bir kaçını sıralamak gerekirse, Eyüp Sultan Camii (İstanbul), Hacı Bektaş (Kırşehir) ve Mevlana Türbesi (Konya) gibi mekanlar, ilk başta gelenlerdir.⁴⁴ Yine Evliya Çelebi, Cihangir Cami'ni anlatırken "Hıristiyanlar zamanında bir ormanlık içinde İskender-i Rumi'nin bir manastırı vardı. Bugün Cihangir Cami, o kilisenin yerine yapılmıştır. Kefereler onu yılda bir kez "Aya Alexandria" diye ziyaret ederler" der.⁴⁵

Sonuç

Tarih içinde insanlık hareket ettiği gibi kendileriyle beraber kültürlerini, inançlarını ve kimliklerini de taşırlar. Bu bağlamda bazen savaş ve benzeri nedenlerle zorunlu, bazen de kendi istekleriyle başka bölgelere

⁴² Ocak, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler...", s. 669.

⁴³ Ocak, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler...", s. 670. Hatay'da Müslümanların Hızır, Hıristiyanların da Aziz Yorgi adıyla birlikte kutladıkları ve ziyaret ettikleri mekanlar için bkz.: Hüseyin Türk, "Hatay'da Müslüman-Hıristiyan Etkileşimi: St. George ya da Hızır Kültü", *Millî Folklor*, 11/85, (Bahar) 2010, s. 138-142.

⁴⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Hasluck, *Christianity and Islam*, I, s. 75-97.

⁴⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu*, I, (haz. Orhan Şaik Gökyay), Yapı Kredi Yayınları, 1995, s. 185.

giden kişiler, buldukları yerlerde de kendi kimliklerini belirtecek ve devam ettirecek bir takım sembol arayışına girerler. Bir makale çerçevesinde görüleceği üzere bir zamanlar toplum arasında yaygın olan bir takım inanç ve uygulamalar, zamanla bu bölgeye gelen kişiler tarafından kendi kültürlerindeki formlarla özdeşleştirilmeye ve karşılaştırılmaya başlanır. Bu süreç içinde hem bulunduğu bölgeye adaptasyon hem de kendi kimliğini koruma güdüsü çok aktif durumdadır.

Bir zamanlar pagan bir kültürün hüküm sürdüğü yerlere gelen Hıristiyanlar, buralarda Hıristiyanlaştırma faaliyeti sürdürürken, oradaki insanlar arasında popüler olan bir takım inanç ve uygulamaları da kendi bünyesinde toplamıştır. Bunu doğrudan bir pagan unsur olarak kabul etmenin zorluğu ve problemlerinden dolayı kendi kültürü içinde eritme politikası sürdürür. Böylece bir zamanlar Grek kahraman/Tanrılarına ait bir takım unsurlar, Aziz Yorgi gibi bir şahsiyet etrafında tekrar örülmüştür.

Hıristiyanların yaşadığı bu tecrübenin bir benzerini, Türkler Anadolu'ya geldiklerinde yaşarlar. Böylece kendi kültürlerine yabancı olmayan bir takım unsurları, bazen Hızır-İlyas bazen de Cercis nebi gibi figürler üzerinden kültüre dahil ederler. Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki Anadolu, Rumeli gibi bölgelerde gerçekleştirilen İslamlaştırma sürecinde Aya Yorgi, bir yandan tarihin belirli devirlerinde bazı velilerle özdeşleştirilirken, öte yandan da Cercis Nebi olarak da ifade edilmiştir.

Kaynakça

A. Yaşar Ocak, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü", *Belleken*, LV, 214, Aralık 1991.

Apollodorus, *The Library*, II, 4, (trc.: J. G. Frazer), (The Loeb Classical Library), New York, 1921.

Carra De Vaux, "Djirdjis", *The Encyclopaedia of Islam*, II, (New Edition), (ed. B.Lewis ve diğeri), Leiden, 1965

Daniel Kitabı, 14:23-30, http://st-takla.org/pub_Deuterocanon/Deuterocanon-Apocrypha_El-Asfar_El-Kanoneya_El-Tanya_7-Daniel.html#Chapter_14 (02.11.2010).

Müslümanların ve Hıristiyanların Ortak Ziyaretgahlarından Biri Olarak Aya Yorgi
(Saint George) Manastırı | 133

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu*, I, (haz. Orhan Şaik Gökyay), Yapı Kredi Yayınları, 1995.

F. W. Hasluck, *Christianity and Islam Under the Sultans I*, Oxford, 1929.

Giles Morgan, *St. George, Spain*, 2006.

Günay Tümer, "Circis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul, 1993.

Hippolyte Delehaye, *The Legends of the Saints: An Introduction to Hagiography*, (terc: V. M. Crawford), Notre Dame, 1961.

<http://paganwiccan.about.com/od/beltanemayday/p/GreenMan.htm> (21.08.2010).

<http://www.theoi.com/Heros/Bellerophon.html> (31.08.2010).

Hüseyin Türk, "Hatay'da Müslüman-Hıristiyan Etkileşimi: St. George ya da Hızır Kültü", *Milli Folklor*, 11/85, (Bahar) 2010.

İbn Kuteybe, *el-Maarif*, (terc. Hasan Ege), İstanbul, ty.

İlyas Çelebi, "Hızır", *DİA*, XVII, İstanbul, 1998.

Jacobus de Voragine, *Golden Legend*, (İngilizceye çeviren: William Caxton), III, J.M.Dent and Co., London, 1900.

Jak Deleon, *Büyüada Anıtlar Rehberi*, İstanbul, 2003.

James George Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, The Floating Press, 2009.

Kasım Kufrah, "Circis", *İslam Ansiklopedisi*, III, (MEB), İstanbul, 1963

Makrizi, *Kitabu'l-Mevaiz ve'l-I'tibar bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Asar*, I, Bulak, 1270.

Mes'udi, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, I, (tahk. M.M. Abdülhamid), Kahire, 1964.

Muazzez İlmiye Çığ, *Tarih Sümer'de Başlar*, Ankara, TTK yayınları, 1998.

Orhan Erdenen, *İstanbul Adaları*, İstanbul, 1962.

Orhan Türker, *Prinkipo'dan Büyükada'ya*, İstanbul, 2004.

Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, I, İstanbul, 1995.

Salebi, *El-Arais Kasasu'l-Enbiya*, Kahire, 1301.

Semavi Eyice, "Çorum'un Mecidözü'nde Aşık Paşa- Oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi", *Türkiyat Mecmuası*, XV, 1969.

Süleyman Uludağ, "Hızır", *DİA*, XVII, İstanbul, 1998.

Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (terc. Z.K.Ugan-A.Temir), I, 2.bs., İstanbul, 1965.

The Epic of Gilgamesh, (çeviren Andrew George), Penguin Books, London, 1999.